

Bajagić Veronika

VELJKO KORAĆ: MARX FELFOGÁSA AZ EMBERRŐL, A TÖRTÉNELEMRŐL ÉS A TÁRSADALOMRÓL

Veljko Korać: *Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva*
BIGZ, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1971; 350 oldal.

Tartalom:

Smisao i značaj Marksovog shvatanja čoveka, istorije i društva:

– Istorijska sudbina Marksove teorije – Marksovo osnovno stanovište – Motivi, smisao i rezultati Marksove kritike „svoga postojećeg” – Koren čoveka i njegovog sveta – Istorija – Problem otudjenja – Društvo i društvena struktura – Prividi zajednice i stvarna zajednica – Kritika ideologije – Metoda istraživanja – Prilog Fridriha Engelsa.

Izbor tekstova iz Marksovih i Engelsovih dela

– Samoproizvodnja čoveka i čovečanstva (Antropološka osnova i polazna tačka Marksove društvene teorije) – Fenomen samootudjenja i opredmećenja – Istorija – Društvo i društvene strukture – Klase i klasne borbe – Prividi zajednice i stvarna ljudska zajednica – Ideologija – Marksova metoda – Prilog Fridriha Engelsa – Kritika tendencija vulgarizovanja Marksove društvene teorije.

Veljko Korać könyve már címében is arra utal, hogy a szerző Marx társadalomelméletét kívánja bemutatni. Ezt valóban meg is teszi; Marx elméletét úgy fejt ki, mint teljes elméleti rendszert, tekintet nélkül arra, hogy Marx nem foglalta befejezett elméleti egységbe felfogását az emberről, a társadalomról és a történelemről, mert ennek a kérdésnek nem szentelt külön művet, hanem munkássága során több könyvében vázolta véleményét. Alkotásainak jó ismerője ennek ellenére egységbe foglalhatja gondolatait, hiszen mindezeknek a műveknek azonos az álláspontrendszer és az elméleti megalapozottsága – ami egyben előfeltétele annak, hogy a gondolatok ily módon kifejtett sorát elméletnek lehessen tekinteni. Marx „a valós társadalmi mozgások feltételeinek, folyamatainak és általános eredményeinek kritikai tanulmányozására” vállalkozott, s a tanulmányozásnak ezt a módját semmiképpen sem lehet egy lezárt rendszerbe foglalni, hiszen a tanulmány tárgya folytonos fejlődésben van.

Marx számos művének minden fontosabb kitételét egybegyűjtve, Veljko Korać bemutatja azokat az alapfogalmakat, amelyek Marx társadalomelméletét képezik. Az alapfogalmakat, mint amilyen az ember, a társadalom és a történelem, a szerző kapcsolatba hozza Marx társadalomelméletének történelmi sorsával, Marx kutatási módszereivel, és azzal a visszapillantással, amellyel Engels Frigyes kiegészítette Marx felfogását.

Jegyzetemmek az a célja, hogy áttekintést nyújtsak a könyv által feldolgozott legfontosabb kérdésekről. Így szeretném az Olvasó figyelmét a könyvre terelni, amely sokaknak segítségére lehet, hogy összefoglalják és kikereksítsék tudásukat, amire Marx műveinek olvasása közben tettek szert.

Fejtegetésem vázlata a következő:

1. Marx módszere,
2. Marx társadalomelmélete,
3. Marx társadalomelméletének történelmi sorsa – a marxi társadalomelmélet vulgarizálásának kritikai irányzata.

Marxnak úgyszólván minden művében megjelenik Hegel neve, hiszen Marx „a valós társadalmi mozgások feltételeinek, folyamatainak és általános eredményeinek kritikai

tanulmányozását” tűzte ki célul maga elé, felállította saját társadalomelméletének alapelveit, bírálva elődei, rámutatva téves következtetéseikre, amelyeket elvetett, és a pontosakra, amelyeket megtartott, és amelyeket továbbfejlesztett. Hegel egyike volt a XVIII. század gondolkodóinak, akit Marx felülbírált, de aki egyben kiindulópontját is képezte, amikor kidolgozta saját koncepcióját az emberről, a társadalomról, a történelemről stb.

Marx módszereit illetően a fenti megállapítás szintén megállja a helyét, hiszen Marx módszerei ugyancsak Hegeltől származnak. A dialektikus módszerekről van szó természetesen, amely mindkettőjüket jellemezte, s amelynek lényege abban van, hogy minden létező formát a mozgás folyamatában értelmeznek. Amíg azonban Hegel az eszmére, mint a gondolati folyamat külső megjelenési formájára helyezi a fő hangsúlyt, és a dialektikát ebben a keretben magyarázza, Marx számára éppen megfordítva „az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi”, s ezért a dialektikus mozgást az anyagon magyarázza. Innen ered a dialektikus materializmus fogalma.

A Tőke második kiadásának Utószavában Marx eléggé részletesen leírja saját dialektikus módszereit. Számára a legfontosabb, hogy megtalálja a jelenségek törvényszerűségeit, melyeknek felkutatását feladatának tekinti, valamint a következményeket, amelyek által ezek a törvényszerűségek a társadalmi életben kifejezésre jutnak. Különösen nagy figyelmet fordít a fejlődés törvényére, vagyis az egyik formáról a másikra való áttérésre. Ha például egy történelmi rendszert veszünk tekintetbe, előbb azt kell megállapítani, hogy milyen szükségszerűség, illetve törvény határozza meg a tekintetbe vett rendszert az adott időbeli periódusban. Ugyanakkor azonban rá kell mutatni a törvényszerű átmenetre is, ami az egyik rendszerből a másikba vezet, előre kell látni az új rendszert, amelybe az előzően tekintett átfejlődik, egy meghatározott törvényszerűség hatására. A társadalmi mozgást meghatározó törvények függetlenek az ember akaratától és tudatától, mi több, azok határozzák meg az ember akaratát és tudatát. Ebből következik, hogy a kritika alapját sohasem képezheti valamely olyan forma, ami a tudat eredménye, hanem csak maga a jelenség, amely a tudatot meghatározza. Ennélfogva „az ilyen kutatás tudományos értéke abban van, hogy felfedi azokat a különleges törvényeket, amelyek egy adott társadalmi organizmus keletkezését, létezését, fejlődését, pusztulását, és egy másikkal, magasabbrendűvel való helyettesítését szabályozzák”.

Marx dialektikus módszereit az analitikai absztrakció egészíti ki, ami módszereinek másik fő jellegzetessége. Hogy levezesse alapfogalmait az emberről, a társadalomról, a társadalom történetéről, a társadalmi viszonyokról stb., Marx az analitikai absztrakcióhoz folyamodik. Egy példán a következőképpen magyarázza e módszer lényegét: „A lakosság csupán absztrakció, ha nem veszem figyelembe például az osztályokat, amelyek képezik. Ezek az osztályok viszont megint csak üres szavak, ha nem ismerem az elemeket, melyeken nyugszanak, például a bér munkát, a tőkét stb. Ezek ismét az árucserétől, a munkamegosztástól, az ártól stb. függenek. A tőke például semmit sem képviselne bér munká, érték, pénz, ár stb. nélkül. Így hát ha a lakosságból indulnék ki, a teljes egészről csupán egy kaotikus képm lenne, és csak közelebbi analitikai felbontással jutnék el az egyszerűbb fogalmakig, a feltételezett konkrétól jutnék el a mind kevésbé kitapintható absztraktig, amíg el nem érnek a legegyszerűbb meghatározásokig. Innenből azután visszafelé vezetne az utam, amíg végül el nem jutnék ismét a lakossághoz, de most már nem a teljesség kaotikus képéhez, hanem a sokféle meghatározások és viszonyok gazdag teljességéhez.”

Marx ezzel a módszerrel élt, mert a gazdasági és társadalmi kategóriákat tanulmányozta, tehát feltevéseinek igazolására nem használhatott sem mikroszkópot, sem vegelemzéseket. Absztrakcióinak igazolására egyedül az empirikus elemzést vehette igénybe. Több évtizedes kutatása lehetővé tette, hogy elsődleges hipotéziseinek helyességét ellenőrizze és bebizonyítsa. A gyakorlat és a humánus társadalom – ez az ő alapvető álláspontja, s ez tette lehetővé, hogy minden nehézséget áttekintsen, amellyel szembe találta magát a társadalmi jelenségek analitikai vizsgálata során.

„A régi materializmus álláspontja a ‚polgári‘ társadalom, az új álláspontja viszont az emberi társadalom, illetve a társadalmasított emberiség” – mondja Marx Feuerbachról szóló 10. tézisében, s ezzel meghatározta kutatásainak gyakorlati célját. Marx minden kutatásának, de elsősorban is a társadalmi jelenségek kutatásának kiindulópontja és alapja az ember filozófiai vizsgálata.

Arra a kérdésre, hogy mi teszi az embert emberré, s hogy mi köti össze más emberekkel, Marx úgy adja meg a feleletet, hogy párhuzamosan mutatja be Feuerbachnak, Hegelnek és más XVIII. századbeli kutatóknak erre a kérdésre vonatkozó véleményét. Az egyik oldalon áll tehát az az ember, aki létezik és él, de nem egy valódi, történelmileg meghatározott világban, hiszen maga az ember absztrakt lény, akit az isten teremtett, a másik oldalon pedig ott van a marxí ember, a természetes emberi lény, aki önmagáért létezik, és aki em-

beri cselekvéssel, öntermelő munkával igazolja magamagát. Az öntermelő emberi munka, illetve emberi ténykedés, ez az, ami az embert emberré teszi. A másik párhuzam bemutatja a munka kategóriájára vonatkozó felfogásokat kizárólag gazdasági értelemben, ami abból az álláspontból világlik ki, hogy a polgári társadalom — általában a társadalom, tehát a munka és a tőke közötti ellentét „természetes” jelenség, szemben azzal a felfogással, ami a következőképpen van megfogalmazva a Gazdasági-filozófiai kéziratokban: „... az ember mint teremtő lény éppen a tárgyi világ feldolgozásában igazolja önmagát. Ez a teremtés az ő tevékeny teremtő élete. Ezen keresztül a természet úgy jelenik meg, mint az ő műve, mint az ő valósága. A munka tárgya ennél fogva az emberi teremtő élet tárgyiasodása által, hogy ő nem csupán intellektuálisan válik kétszeressé, mint a tudatban, hanem ténylegesen, a valóságban is, s ezért önmagát egy olyan világban látja, amelyet ő maga teremtett.”

Marx felfogása az emberről akkor kapja meg igazi és teljes értelmét, amikor kimondja, hogy az ember társadalmi lény. Ez a megállapítás ésszerűen következik az előző gondolatokból, hiszen az ember „életnyilvánítása — ha nem is jelenik meg egy közösségi, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért az maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása”.

Így kerül kapcsolatba az ember fogalma a társadalomével, amely Marx társadalom-elméletének másik alapfogalma.

Az ember és a társadalom — két olyan fogalom ez, amelyre nem lehet egymástól függetlenül tekinteni, hiszen „mint ahogy maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli” — mondja Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, amelyben egyúttal lefektette az emberről és a társadalomról vallott nézeteinek alapelveit, s amely kiindulópontját képezte későbbi kutatásainak. Ahogyan az ember fogalmát a XVIII. századbeli gondolkodók elméletével állítja párhuzamba, Marx ugyanígy a társadalom fogalmát is összehasonlítja a korábbi értelmezésekkel. A gondolat kifejtésnek ez a módja a legközelebb áll ehhez az anyaghoz, hiszen tekintetbe kell vennünk, hogy Marx, miközben felállította az emberről és a társadalomról vallott nézeteinek alapelveit, egyúttal felülbírálta elődeit, rámutatott hibás következtetéseikre, amelyeket elvetett, a helytálló megállapításokat viszont elfogadta és továbbfejlesztette.

Hogy mit jelent a megállapítás, amely szerint a társadalom termeli az embert, az ember viszont a társadalmat, azt csak a korábbi felfogások áttekintése alapján becsülhetjük fel, amelyek az emberre mint természeti lényre tekintettek, absztrakt módon, mint elképzelt egyénre, sőt a társadalomra is, mint absztrakt egészre, az emberek közötti kapcsolatokat pedig csak olyan kapcsolatokban látták meg, mint amilyen a szerelem, az érdeke, a szükséglet. Az ember lényege nem a természetben van meg, hanem a termelő cselekvésben, a társadalom pedig nem más, hanem a kölcsönös cselekvések és az emberek közötti viszonyok terméke. A termelői ténykedés általános törvénye a társadalmi élet minden megnyilvánulását meghatározza (a vallást, családot, államot, jogot, erkölcsöt, tudományt, művészetet stb.), hiszen „ezek csupán különböző formái a termelésnek, és annak általános törvénye alá tartoznak”.

Ennélfogva az emberek termelőjének fejlettségi foka határozza meg a társadalmi berendezkedés formáját, a családot, az osztályokat, illetve az adott társadalmat. A termelő-erők fejlettségi foka az emberek korábbi tevékenységének eredménye, ami az adott pillanatban ismeretes, és örökségként átkerül az új nemzedékhez. Így kapcsolódik egybe az emberi történelem. A társadalom tehát történelmileg formálódik a saját törvényei alapján, ami az anyagi élet újratermelésének módjától függ, mert az embereket ez hozza meghatározott kapcsolatba egymással, kijelölve a társadalmi, a politikai és általában a szellemi élet folyamatait.

A szociológia számára külön jelentősége van annak a marxzi tételnek, amely szerint a társadalmi élet minden eddigi formájának kialakulása és fejlődése tekintetében az egyik alaptörvény a munkamegosztás volt. A munkamegosztás következménye és eredménye a termelői tevékenység fejlődésének, az a tényező, amely létrehozza a különböző társadalmi szervezeteket és társadalmi intézményeket. A munkamegosztás minden formája az elkülönülő szervezeteknek az alapját képezi, ami azt jelenti, hogy a társadalmi élet különböző formáinak kialakulásában az alaptörvény a munkamegosztásban rejlik. Ennek alapján az emberiség társadalmi történetében Marx néhány alapvető társadalmi-gazdasági alakzatot különböztetett meg.

Ahogy az emberre nem lehet a társadalomtól függetlenül tekinteni, épp így ez a két fogalom a történelemtől sem választható külön, mert azzal együtt képeznek egységes egészet. Az ember lényege a termelő tevékenység — a társadalom az emberek közötti kölcsönös tevékenység terméke, a történelem pedig nem más, mint ennek a tevékenységnek a területe. Tehát „az emberrel lépünk a történelembe”, és „az emberek maguk csinálják saját törté-

nelmüket”. Marx ehhez a megállapításához is Hegel filozófiájának bírálata útján jutott el, elfogadta tőle a történelmi önfejlődés általános elvét, de elvetette azt a gondolatát, hogy minden fejlődés az eszme fejlődésén alapszik. A történelmi önfejlődés azt mutatja, hogy az ember megjelenése haladó folyamat, amelyben a legalacsonyabb rendű ember a legkevésbé ember, s úgy válik egyre emberibbé, mennél inkább túlhaladja közvetlen kapcsolatát a természettel. Hegel így magyarázza a haladó fejlődést – Marx pedig mint humanista elfogadja a történelem ilyen értelmezését, és kimondja: „A történelem nem csinál semmit, neki nincs óriási gazdagsága, nem ő „vívja” a csatákat! Ellenkezőleg, a valódi ember, az élő ember az, aki mindezt csinálja, létezik és harcol; nem a történelem állítja saját szolgálatába az embert mint eszközt, hogy megvalósítsa saját céljait – mintha valami áperthe személyiség lenne – hanem az ember cselekvése a történelem, az emberé, aki megy a saját célja felé”.

Marxnak ehhez a gondolatához még sok másik kapcsolódik, hiszen erről a témáról, mint már előbb is hangsúlyoztam, sok másik művében is szól, így alkotta meg saját társadalomelméletét. Veljko Korać könyve alapján részletes képet kaphatunk erről az elméletéről, hiszen a könyv igen bőseges teret ad a forrásanyagnak, számos idézetet, részletet közöl Marx műveiből.

Mivel Marx nem fejtette ki önálló műben és a maga teljességében az emberről, a történelemről és a társadalomról alkotott felfogását, ez sok megjegyzésre adott okot, amelyek inkább csak formális jellegűek. Marx elméletének egyes bírálói ugyanis úgy vélekednek, hogy elmélete nem teljes, nincs rendszerszerűen kifejtve és megalapozva. Ezeknek a megjegyzéseknek azonban csak addig lehetett jelentőségük, amíg tagadunk erről az elméletéről, hiszen az ilyenfajta megjegyzések teljesen értelmüket veszítették.

Léteznek azonban másfajta megjegyzések is, amelyek a mai napig fennmaradtak, s amelyek már nem formális jellegűek. Ezek a megjegyzések kifejezetten a polgári gondolkozás jegeit viselik magukon, olyan társadalomban keletkeztek, amelyben az ökonomia uralkodik, s ahol minden a gazdasági törvények hatása alá van rendelve – ezért Marx elméletét is úgy mutatják be, mint egyszerű gazdaságtant.

Marx csakugyan egész életében a gazdasági fogalmakat kutatta, de társadalomelméletét úgy építette fel, mint „minden létezőnek” a bírálatát, ami az alapvető filozófiai elveken nyugszik. A társadalmi jelenségek marxi vizsgálatát semmiképpen sem lehet kizárólag gazdasági, illetve anyagi okokra visszavezetni. 1890. szeptember 21–22-én, J. Blochhoz intézett levelében Engels a következőket írja: „... Materialista történelemfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó elem, akkor a fenti tételel semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei: az osztályharc politikai formái és eredményei – alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály hozott létre stb., jogi formák, és még mindeme valószínűsárgos harcoknak a reflexei a résztvevők agyában; politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé – mindez szintén hat a történelmi harcok menetére, és sok esetben meghatározza főként azok formáját. Mindezeknek az elemeknek a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenek (vagyis ama dolgok és események, melyek benső összefüggése annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nem-létezőnek tekinthető, elhanyagolható) – amelyben a véletlenek végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségyszerűség érvényesül. Ha ez nem így volna, az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint valamely egyszerű első foku egyenlet megoldása”. Ezekkel a szavakkal újra és félreérthetetlenül megerősítette azt, amit munkája során Marx lépten-nyomon állított, s amit végső soron a gyakorlat is bebizonyított.